

СОФІЯ-ЛОГОС

on and similar papers at core.ac.uk

provided by National Univer

АПОЛОГІЯ РАЦІОНАЛЬНОГО*

Сергій Сергійович Аверинцев¹

*Що й становить велич
людини, як не думка?
Нехай же буде думка вільною,
Як має бути вільною людина
О.С. Пушкін*

Я почну з одного епізоду, який можна вважати епіграфом до всього, що я збираюся сказати далі.

Якось ми із Сергієм Сергійовичем були в Римі на конференції, присвяченій Софії Премудрості Божій. Точніше, бували ми на такій конференції не раз, оскільки її проводили регулярно, майже щороку. Але це був останній рік життя Аверинцева і наша остання зустріч. Я читала доповідь про *думку* у Пушкіна² і серед іншого зауважила, що першою спонукою відсторонення від атеїзму була для Пушкіна не «поклик серця» або «муки совісті», а потреба *розуму*. Атеїзм видавався йому незадовільним у плані *розумовому*: «Не допускати існування Бога – означає бути ще дурнішим, ніж ті народи, які гадають, що світ стоїть на спині носорога» (з рукопису 1927-1928 рр.). Боротьба *серця* Пушкіна з його *розумом* з лицейських років відбувалася – сказала я – прямо протилежним звичайному чином: «Розум шукає Божества, а серце не знаходить» («Безвір'я», 1817); «mon coeur est matérialiste, mais ma raison s'y refuse»** (запис у щоденнику, 1821 р.).

* За виданням: Ольга Седакова. Апологія розума. – М., 2009. – С. 119-137. Подається в дещо скороченому вигляді.

** з франц.: «моє серце матеріаліст, але мій розум противиться цьому. – М.К.

Після доповіді в розмові Аверинцев спитав мене: «Але чому Ви вважаєте цей шлях *протилежним* звичному? Як на мене, це найприродніший шлях»³. Така картина – матеріалістичного серця, що чинить опір розуму, який шукає віри, – видавалася йому найприроднішою! Та насправді ми звикли до іншого. «Ум із серцем не в згоді» ми звикли розуміти навпаки: як боротьбу *розуму* – начала «холодного», критичного, недовірливого, із *серцем* – «теплим», «довірливим», «добрим» началом. Вірять, безперечно, серце –

Вір тому, що серце скаже;

так у Жуковського, цитованого Достоевським. Розум – «різкий, охолоджений» – чинить йому перешкоди. Серце вірить (і серцеві треба вірити) всупереч розуму і його істинам (славнозвісна декларація Достоевського: «Якщо істина не з Христом, то я залишуся із Христом, а не з істиною»). Розум і його «низькі істини» доводять нам, що це «наївно» і «глупо». Всі викриття «забобонів» і «вірувань», вся атеїстична пропаганда століттями велася з позиції «розуму» й «істини» (або ж, у радянські роки, «науки» і «факту»). Успішність цієї роботи, легкість, з якою ці «забобони» руйнувалися, свідчить про те, який слабкий «суто серцевий» сентиментальний фідеїзм. *Серце*, якщо й не нітилося перед «істиною» і «фактом», ховалося від них у сховок «інтимного» й «невимовленного».

Ум, розум, глузд, раціональне (не надто розрізняючи ці поняття) ми схильні вбачати у протиставленні всьому дивовижному, тонкому, чарівному, невимовному: життю, не охопленому розумом. Разуміхін Достоевського, одне слово. Уся культурна історія від епохи Просвітництва попрацювала на таке уявлення про *розум* – і протилежне йому *почуття* (або ж *серця*, *інтуїції*, *віри*, *природи*, *містики*, *натхнення* та інших речей, що не перевіряються алгеброю). Від усього цього розум – евклідів розум – виявився не просто відрізаним, а й позиціонованим як ворожий. Якщо його не переставали вважати «здоровим» («здоровий глузд»), то в певні осяйні хвилини віддавали перевагу «високий хворобі», «творчому безумству», «життєвому поривові», а його «низьким істинам» – «високу облуду» («нас возвышающий обман»).

Ворогів романтичного Митця – Обивателів, ворогів натхненного Моцарта – Сальєрі, ворогів Ліриків – Фізиків автоматично відносили до царини «розуму». Як сальєріанство радянські вчені ганили структуралізм і загалом «точні методи» у лінгвістиці й літературному аналізі; самі вони були, мабуть, «моцартіанці».

Гармонію *відчувати* треба, а не аналізувати й рахувати склади! Я пам'ятаю в мої шкільні роки гарячі дискусії про фізиків і ліриків. Фізики перемагали. Про них знімали кіно. Сергій Сергійович розповідав, що саме це спонукало його обрати гуманітарію. Він казав: «Я ніколи не був бунтарем і сперечальником. Але я подумав: якщо всі кинулися на один бік човна, то я буду на другому: для рівноваги». Цікаве пояснення! Воно свідчить про якесь вроджене для Аверинцева відчуття власної причетності до загального, до спільної долі (долі нашого бідного човна). В цьому образі суспільства-човна чувається і дух античного громадянства (корабель-держава), і дух християнської спільноти. Хто з нас обирав собі шлях таким чином, думаючи про рівновагу спільного човна? Мені б це й на думку не спало. І тут, між іншим, також розум! *Нерозумно* переміщуватися по нестійкій посудині, не помічаючи, що ти в ній не один, і якщо вона перекинеться, то й тобі буде непереливки!

Отже, Аверинцев вибрав гуманітарність – але таку гуманітарність, в якій розумне начало не тільки не поступається природничо-науковому, а якоюсь мірою і переважає його. Про це і про те, що точність і раціональність гуманітарної думки – це інша точність й інша раціональність, він казав не раз. Від «точних методів» у філології він завжди дистанціювався. У записках В.В. Бібіхіна є слова Аверинцева про молодий тоді структуралізм: ось, мовляв, спроби побудувати мову, на якій неможливо брехати, «мовби на мові, на якій неможливо брехати, неминуче було б говорити тільки правду». Ми бачимо, що й тут його зауваження – з позиції розуму, а не з позиції «почуття» або «нутра», як у казенних «моцартів».

Варто згадати і про те, що Росія і Захід традиційно протиставляються як ірраціональне – і раціональне («Умом Россию не понять»). Ця схема слов'янофілів багато разів повторюється в інших конфігураціях: Схід – Захід, Південь – Північ, колонія – метрополія: «у них» холодний розум, зате «у нас» – багатство душі, широта, інтуїція, містика і т. ін. Так скажуть «росіяни» про «європейців», але точно так само скажуть «ірландці» – про «європейців», «італійці» – про «німців», «латиноамериканці» – про «північноамериканців», «чорні» – про «білих». Стілка недовіра до раціональності, до «гордого розуму» (мовби дурість колись була скромною!) загалом характерна для російської культури. Тож явище Аверинцева у нас особливо значуще. Мабуть, попередників у нього – в цьому плані – в російській думці майже немає. Ні о. Павла Флоренського,

ні О.Ф. Лосева – багато в чому близьких Аверинцеву – ніяк не назвеш ентузіастами раціонального. Що ж до Аверинцева, то він був свого роду апостолом аристотелівського здорового глузду. Виходячи із «золотої середини» етичного судження, рівновіддаленої від двох протилежних вад, усі протиставлення такого роду, як названі вище, він міг просто відсунути вбік і показати як приклад *поганої раціональності*. (Про те, що він уважав по-справжньому протиставленим одне другому, поговоримо далі).

Щоб пережити *розум* по-іншому, у забутому пізнішою історією світлі, слід, мабуть, для початку самому від природи бути наділеним таким *другим* розумом: широким, світлим, гнучким, живим, натхненним. Веселим, я б сказала. Це не випадкове слово. Близькість мудрості й веселості, «художництво», «гру» мудрості Аверинцев відзначав як спільну рису грецької і біблійної традиції, Атен і Єрусалима. Таким веселим умом і були наділені – кожен по-своєму – Пушкін і Аверинцев. Тим розумом, для якого «ум» у звичному розумінні часто виглядає як просто дурість, безтактність і недалекоість (згадаймо, що дурнем Пушкіну видався Чацький, який, за задумом Грибоєдова і за назвою – «Горе від розуму», – мав би втілювати страждання самотнього розуму в оточенні зашкарублених дурнів).

Вперше зустрівшись з думкою Аверинцева в студентські роки, я (ще не встигнувши, звісно, цього усвідомити) мала таку ж загальну диспозицію розуму, якої тільки й можна було очікувати в наших місцях і в той час. Розумному, раціональному, інтелектуальному в цій диспозиції відводилося вельми незavidне місце. Вірші юного Пушкіна ми читали в переінакшеному вигляді: *«Да здравствуют Музы! Да скроется разум!»*.

Про «солнце святое ума» думати було важко. Якщо в «розумі» і є світло, то таке, при якому все дивовижне й глибоке, все справжнє й інтимне щезає. Світло не знання, а дізнання. Алогічне й раціональне розташовувалося, як повелося після Ніцше, куди вище – або: куди глибше. Тільки воно, покинувши жалюгідний, вузький, прозаїчний розум, і могло доторкнутися до вищої істини⁴.

З часом, значно пізніше, я могла переконатися, наскільки ця «нова розумність» насправді традиційна – тільки що розташована вона у просторі традиції, відрізаному від нас кількома століттями. Вирішальну ризик між цими двома просторами проводить Просвітництво, з його культом універсального Розуму. Розуму нерозумного, за Аверинцевим. Розум Просвітництва Аверинцев, зокрема,

звинувачував у такому – начебто незначному, але насправді фатальному – прогріху: цей розум перестав розуміти смисл *страждання*, осмисленість страждання, сприймаючи його як прикру перешкоду, порушення ладу речей, що його і можна, і слід *розумно* виправити. Цей прогріх ніяк не можна назвати «безсердечністю», навпаки, він впливає з гарячого співчуття людині і бажання поліпшити її долю. Чого тут бракує, так це саме розуму. У після-просвітницькі часи лише мистецтву дозволено було лишатися «нерозумним» і «непрактичним». Те, що воно, можливо *по-іншому* розумне і *по-іншому* практичне, просто не спадало на думку.

І ще одне я зрозуміла значно пізніше: що про віру, згідно з якою принаймні чотири з семи дарів Духа Святого мають «інтелектуальну» природу (дух Премудрості, Розуму, Знання, Поради), про таку віру поза розумом і всупереч розумові можна мати тільки криве уявлення. Що Отці Церкви, про яких Аверинцев писав з таким розумінням, яке може бути тільки в людини «тієї ж крові», людини античної культури, чий розум всотав класичну раціональність Платона і Аристотеля, – що наші Отці Церкви «інтелектуали», а не «сентиментальністи», якщо дозволено використати цю пізню опозицію.

Першим, хто для нас «реабілітував» розум – і зробив це не шляхом декларацій, а шляхом простої демонстрації, даючи побачити вочевидь, як діє цей інструмент (хочеться сказати: цей організм, тому аверинцевський розум ближчий до органічного, а не технічного світу) там, де цього не очікують – в розумінні речей складних, таємничих, поетичних, в розумінні, яке їх при цьому аж ніяк не редукує і не «знімає», – був Аверинцев. Він зробив це «чинячи опір часові», «сперечаючись із часом» (пор. його слова про старшого сучасника: «І врешті решт з'ясувалося те, що й завжди: що часові потрібні не ті, хто йому, часові, підтакує, а зовсім інші співбесідники». – С.С. Аверинцев. «Пам'яті О.Ф. Лосева»). Причому чинив опір він не маленькому часові, місцевій актуальності, а цілому еонові, – і тим самим уможлиблював новий еон. Без Аверинцева (скажу про себе) ми продовжували б сподіватися на темні інтуїції в пізньоромантичному дусі, на ірраціональну глибину – а згодом, коли вона свої можливості з певною очевидністю вичерпала (а сталося б це дуже швидко), і з цим покінчити в дусі постмодерністської деструкції, залишившись з поверхнями, симулякрами і порожніми оболонками. Інакше кажучи, ми продовжували б іти в глухий кут безпосереднього продовження того еона, знаком кінця якого був Аверинцев.

Так, певний еон (Аверинцев любив це слово), великий шмат визначеного єдиним змістом часу, явно добіг кінця. Це не декларація С.С. Аверинцева: це не більш ніж моє безпосереднє враження.

У мене склалася доволі чітка картина руху цього еона, його траєкторії. За цю картину Аверинцев ніяк не відповідає, це моє особисте припущення. Одного разу мені довелося побувати у величезному літературному архіві Марбаха з численними портретами людей культури. Ось там ця картина і постала переді мною в усій наочності. Переходячи із залу до залу, від вісімнадцятого століття до двадцятого, я бачила, як молодшають обличчя на портретах. Рух культурної епохи відбувається назуспяť, проти течії «природного», біографічного життя людини, змалку до старості. Дорослі тонкі розумні обличчя в залах 18 століття, молоді зачаровані обличчя романтизму в залах 19 століття – і до 20 століття: обличчя «складного підлітка» майже на всіх портретах.

Сергій Сергійович глибоко розумів модернізм (що для філолога-класика зовсім не є самозрозумілим): ми знаємо його любов до таких геніїв модернізму, як Мандельштам, Цветаєва, катастрофічний Целян. Про Пауля Целяна я вперше почула від Аверинцева. Та дечого в модерні він категорично не приймав: це настрої бунтівливого підлітка. Теми цього бунту проти старших, проти порядків, проти буржуа видавалися йому недостатньо серйозними для великих речей, для «справи життя», для світоглядної позиції.

Підлітковий бунт модерну (в якому не можна не визнати своєї правди і своєї честі) змінюється в постмодерні ідіотськими витівками розбещеної дитини. Настає маразматичне дитинство. Адже ні дорослий, ні юнак, ні сердитий підліток не робитиме того, що показують тепер на акціях і перформенсах: кусатися, псувати готові речі, вивалювати купи сміття як експонат тощо тощо. Творчі ідеї, проекти, знахідки актуального мистецтва – робити все з туалетного паперу або скотчу, запаковувати будівлі й узбережжя, відлити металеву скульптуру цукерки завбільшки з автомобіль або заформалінити крокодила – всі вони передбачають дуже ранній етап розвитку інтелекту. «Нові тупі». Так, стаючи дедалі молодшим, все далі тікаючи від розуму, цей творчий еон виражає себе в наші дні.

Тікаючи від розуму – куди? Відкриття раціонального видавалося відкриттям нового материка, нового неба і нової землі – але виявилось, що ця нова земля не така й багата, а неба над нею просто немає... Вивернута навиворіт «несвідомість» вражає своєю моно-

тонністю. І що ж тепер? Про цей глухий кут і кажуть ті, хто називає кінець цього еону «кінцем історії». Аверинцев – з тим його розумом, якого саме цього еонові трагічно бракувало, – знав і казав, що світ кінчався уже багато разів. Час подумати про те, що починається. Це знову не слова Аверинцева. Це мої слова.

Аверинцев показав розумне начало передусім як начало позитивне, що поєднує, а не відштовхує, пов'язане з *цілим* ближче, ніж будь-яка інша людська спромога. У сучасних митців досі ми майже не зустрічали цієї інтуїції. Ось виняток. Композитор Валентин Сильвестров: «Раціональне... може бути вогненным, володіти софійністю, виражати певне всезрозуміле, всеохопне начало»⁵.

«Може бути», – говорить Сильвестров. «Є у своїй сутності», – говорить Аверинцев. Воно і є софійне, всезрозуміле, всеохопне начало, «дух вельми тонкий» і – чого також не звикли визнавати за «холодним» розумом у новітні часи – «дух людинолюбний», словами біблійного гімну Премудрості.

З цією звісткою він по-справжньому з'явився перед людьми. Першу характерно аверинцевську роботу, яку 1964 року почули і тільки через вісім років, 1972 року змогли прочитати наші здивовані читачі, було присвячено Софії Премудрості Божій. Вона називалася конспіративно: «До з'ясування смислу напису над конхою центральної апсиди Софії Київської». Веселість, милість і краса мудрості – з цим забутим культурою смыслом прийшов до нас Аверинцев; це повідомлення він і далі ніс до кінця свого життя. Вірність – також властивість розуму. І мужність – властивість розуму. Філософія і мужність (*virtus, arete*) пов'язані органічно: це розуміли в Атенах Платона й Аристотеля, про це пам'ятав і нагадував Мераб Мамардашвілі, визначивши завдання філософії як «формування класичної мужності у некласичних умовах». Це філософська мужність промовляє у листі Данте флорентійським землякам, які пропонували йому повернутися на батьківщину ціною публічного покаяння в тому, в чому він не вважав себе винним: «Нехай не знає серце людини, що поріднилася з філософією, такого приниження!»

Мудрість, «дух людинолюбний», – це дух, що ініціює спілкування людей, адже в основі спілкування лежить *розуміння*: мабуть, головне слово Аверинцева. «Служба розуміння»: так він визначав філологію. Шукаючи назви для того загального предмета, він зупинився на *розумінні*. Російські слова «*по-нимание, в-нимание*» самою своєю морфологією, внутріш-

ньою формою говорять про «при-йняття». «вз-яття»: не про відштовхування, не про дистанціювання. Отже, справа Аверинцева – людське розуміння і служіння йому. Товариське розуміння, за влучним визначенням В.В. Бібіхіна: «Сергій Сергійович... самою своєю присутністю створював навколо себе широкий простір спілкування... Цей його дар був невіддільним в нього від здатності розуміння, нічим не обмеженої, що зробила середземноморську культуру його рідною домівкою. ...Аверинцев показує, що християнство має бути назвою такої широти спілкування-розуміння, яка здатна вмістити в себе все гідне в людськості».

Обидва полюси сучасної картини людини – відсторонення *розумом* і ірраціональна, не контрольована розумом *сила* – нездатні витворити спілкування, тому що обидві вони не практикують розуміння. Тема самотності сучасної людини, що відчуває себе «друзкою», «відколком», безпосередньо пов'язана з таким уявленням про «розум» і «позарозумове». Ірраціоналізм, що прагне злитися з якимось безформним началом, розчинитися в ньому, не може навіть і з ним спілкуватися і його розуміти. І насправді: з *чим* в ньому спілкуватися і *що* в ньому розуміти? Він зливається з ним як з абсолютно невідомим, непроникним: з долею. Що й казати про «інтелектуаліста», що дистанціюється! Те, що робить цей останній, – не розуміння, а тлумачення. Ці дві речі Сергій Сергійович протиставляє. Розуміння – складна позиція: воно зберігає за тим, що розуміє, «право голосу». Розуміння утворює певне «між», воно розташоване не всередині відокремленого від свого «об'єкта» тлумача. Воно – стихія співбесіди (пор. «Наш співбесідник стародавній автор»). Воно не те знання, що оволодіває своїм предметом і замикає його в тюрмі власного судження про нього з перспективою його дальшого використання, не беконівське *знання* – *сила*, на те знання, яке дає своєму співбесідникові простір для висловлювання, для дерзання: *знання* – *простір*.

С.С. Аверинцев – це відповідь таким характерним позиціям новітнього часу, як герметична замкненість у собі, нарцисизм (вбачання в усьому власного відображення), доктринерство (монологізм без права перепитувати себе), так званий «плюралізм», тобто байдужість до істини та ін. Всі вони існують там, звідки втекла мудрість. Відчай і жорстокість також присутні там.

Слід зазначити, що й технічному розумові, *ordo scientiae*, за схоластичним розрізненням, – розумові критичному, який запитує, «перепитує», – Аверинцев також добре знав ціну («Святе слово

схоластики “Distinguor”, «Я розрізняю», – казав він): він вбачав у ньому інструмент опору життєвській (тобто каламутній) логіці і «побутовим поняттям», які за звичкою вважаються «розумними», тому переплутаному звичному, яке вважається «простим». Він не втомлювався виправляти хронічні помилки закостенілого «сучасного» розуму (про це далі). Та головною новизною його повідомлення було нагадування про позитивний розум, про *ordo sapientiae* (рівень мудрості), про розум, занурений у повноту людської реальності, поєднаний із *серцем* і з *почуттям*, розум, що співробітничав із *сумлінням* і *волею* і пов’язаний із сприйняттям Цілого, сотвореного мудро й потаємно.

Наведу два приклади герменевтики Аверинцева.

Один із них – його енциклопедична стаття «Доля». Ось аверинцевське визначення долі – однієї з лейтмотивних тем європейської цивілізації. «Це річ непроникна, неосилювана й неуникненна у відносинах між людьми. Долю не можна пізнати, бо в ній нічого пізнавати». Це прекрасний зразок його проникливості і здатності кількома словами висловити те, що хвилює європейську думку від часів грецької трагедії аж до Гайдеггера; та Доля-Недоля, рос. «Судьбина», про яку зі сумом співає стародавня народна балада й тужлива пісня. Ось вона, невідступна тема долі. І раптом, після цього визначення: «Християнське сумління протистоїть язичницькій долі». Сумління – як інструмент пізнання!

Другий приклад – з його вступу до перекладу псалмів Давида, де він розмірковує про складність і простоту і спочатку говорить про «благословенну складність», а потім: «Але ж час від часу серце просить простоти». Тут з’являється серце як пізнавальний орган!

У цієї раціональності два корені – класичний античний і біблійний. Християнський синтез їх знайдемо у грецьких Отців, в Аквіната, якого Аверинцев добре знав. При всій різниці афінського і єрусалимського коренів, у *розумі* вони обидва передбачають властивості, зовсім не обов’язкові для «нового» розуму, чому він і продукує так легко свої дурниці. Так, «форму» цього розуму, як писав Данте, становить любов. Людина нових часів схильна уявляти демонічні сили як дуже «розумні», надзвичайно розумні, підступні, передбачливі і т. ін. Там часом Данте говорить про те, що грішні духи не можуть філософствувати (тобто бути мудрими), тому що в них згасла любов. А форма мудрості – любов. Демони дурні. У загіблх душ також загасло «світло розуму», яке вони віддали «за хіть». Аристотель нічого не чув

про злих духів і пекельні муки такого роду, але несумісність зла і розуму для нього була річчю незаперечною, не підлягала обговоренню. Зло ірраціональне. Розумові з ним не по дорозі⁶.

Я вже казала про вірність як властивість цього розуму. Говорила про його мужність. Про його красу. Про його веселість. Можна прочитати вголос славнозвісний гімн Премудрості, «художниці усього», яка «знає давноминуле і вгадує майбутнє», – і достатньо! Та ми зустрінемо ще багато прекрасних властивостей і можливостей мудрості. Три богословські чесноти, Віра, Надія, Любов – дочки Мудрості, Софії. Чи зрозуміє статистична сучасна людина, що сподіватися – мудро, вірити – мудро, любити – мудро? Не «добре» всупереч розуму (з цим вона ще може погодитися), а саме «мудро».

Але не тільки Св. Письмо. Класичні чесноти також закорінені в цьому розумі і за своєю природою «інтелектуальні». Особливо часто у зв'язку із Сергієм Сергійовичем мені згадується одна з них, *prudentia*, розсудливість, розважливість, світлий, практичний розум – найрідкісніша, мабуть, у наш час чеснота, «найпрекрасніша галузка від кореня мудрості», за словами Данте («Учта»). Між іншим, один із проявів *prudentia* – *шанобливість* (риса, що майже покинула землю нашої цивілізації, яка не може відрізнити вільного поважання і вдячності від сліпого поклоніння). За визначенням Фоми, *prudentia* полягає у розумінні відносин між речами. Саме цим і позначене кожне судження Аверинцева – про що б він не розмірковував, про фонетику віршів Брентано або про актуальну політику. Він бачить річ у її широких і різнобічних відносинах з іншими. Показова сама постановка питання в його першій філологічній праці про Плутарха: *місце* класика жанру в історії жанру.

Саме такий, розважливий розум, що вміє вільно поціновувати найкраще і справжнє, володіє певністю розрізнень, начебто неможливою в наші дні. Зокрема певністю розрізнення справжнього і підробки. Він знає, де шукати розрізнявальну ознаку:

«Гадаю, що настає момент, коли духовні *Inhalte* (зміст, нім.) починають розрізняти тільки за їх щільністю, не за іншими критеріями. Різниця між речами, що мають онтологічну щільність, і речами, які розсипаються, щойно доторкнешся до них» (з поминального слова М.М. Бахтіну).

Наведеними прикладами я хотіла показати, що найбільшою і «непредметною» новизною розумової позиції Аверинцева була нова раціональність, забута Новим часом, раціональність, невіддільна від

сумління і серця. Ось така раціональність не тільки знає, а й розрізняє: от у цій позиції, розуміючи речі розумом серця, розумом сумління, розумом волі, ми можемо дозволити собі впевненість, можемо дозволити собі без будь-яких сумнівів розрізнити істинне і хибне (підробне). Як не дивно, цією розрізнявальною здатністю володіє не «безстрашний» або «зухвалий» розум, а розум шанобливий, розум – словами Аверинцева – «притишеного самолюбства».

Одного разу ми розмовляли, як це часто бувало, про поезію, і Сергій Сергійович сказав: «Погодьтеся, Олю, що якщо щось і є протилежним, так це не поезія і проза, не проза і побутове мовлення... Насправді протилежні речі, які називаються одним словом: поезія і поезія, література і література (тобто справжня поезія – фальсифікат і т. ін.). А історія літератури зазвичай описує ці полярні речі в одному ряду». (Якось він казав те саме про нерозрізнявану «історію церкви» – або цілковито негативістську, в атеїстичній перспективі, або всуціль тріумфаторську – і про те, як йому хотілося б написати справжню, розрізнявальну, історію). Сергій Сергійович торкнувся, можливо, найболючішого місця сучасної культури – *розрізнення*: істинного і хибного, автентичного і підробленого, оригіналу і копії. Це, мабуть, одна з ключових тем останніх десятиріч. Умберто Еко у своєму «Імені Троянди» вперше запропонував вважати, що істинне і хибне нерозрізняване, що розрізнення це – більш чи менш забобон, облуда, притому небезпечна (шанувальники «істинного» неминуче стають фанатиками), що ми не маємо жодного інструмента, немає ніяких аргументів, щоб відрізнити істинне від хибного. Слідом за цим почалася лавина реабілітації підробок, симулякрів і т. ін. І не слід гадати, що заява Умберто Еко – якась зловмисна провокація: він навіть готовий припустити (в тому ж «Імені Троянди»), що святі *розрізняють* істинне і хибне, але ж час святих безповоротно минув, а нашому часові лишилися симулякри святості – святоші й невротичні фанатики, тому краще вже ми не удаватимемо, що розрізняємо, не шукатимемо справжнього, не підноситимемо щось як справжнє. За всім цим, за цим питанням про істинне і хибне, оригінали й імітації, стоять найсерйозніші нерозуміння й здивування сучасності. Саме тут проявляється крах традиційної раціональності і якась нова, фатальна нездатність розумним чином вирішувати й розрізняти. Можна подумати, що якась неймовірна дурість схопила людей, якийсь відчайдушний опір очевидним істинам: чому так залюбки і без найменшого опору повторюють і слухають таку

інфантильну нісенітницю? Але, я вважаю, в дусі розуміння, а не відштовхування треба намагатися зрозуміти, звідки це все узялося. І зрозуміти це не так уже й важко.

Сучасний страх перед будь-якою впевненістю – це реакція на досвід двадцятого століття: на догматизм, масову «пасіонарність», ідеологічність, на «великі і єдино можливі істини», в жертву яким принесли мільйони життів. Реакція, звісно, не мудра, панічна, але зрозуміти її можна, пам'ятаючи, як людей мучили «незаперечними істинами». Інша річ, що вимога непевності й агностицизму сама, не згірш за інші, стала новою ідеологією.

Можна сказати про це так: у спорі Сократа і софістів на наших очах перемогли софісти.

Мені довелося одного разу слухати кардинала Шонборна, який говорив про цю перемогу. Ще в його шкільні роки, згадував він (очевидно, в 60-і), всі симпатії його однокласників, які вивчали історію Сократа, були на боці Сократа, вони були впевнені в тому, що мав рацію мудрий Сократ, а не софісти. І така ж незаперечна, сказав він, тепер у молодих людей протилежна оцінка. Сократ – безумний. Софісти – ось хто, без сумніву, мудрий, хто має рацію. Ця друга смерть Сократа, на думку Шонборна, – епохальна подія, що торкається неписаних основ нашої культури. Йдеться про зміну норми.

І насправді, де раціональні підстави для розрізнення істинного і хибного, де аргументи? Якщо не розум (у своєму сьогодинньому, відокремленому від усього розумінні) і не практика, що відрізняє їх одне від одного? Що розрізняє «щільне» й «сипке» (див. вище)? Сергій Сергійович на тлі нинішніх мислителів, критиків, науковців виступав з нестандартної позиції неодмінного розрізнення – причому розрізнення, що аж ніяк не збирається перетворюватися на доктрину, на пустий і примусовий моралізм. Над чим варто замислитися – це над суб'єктом висловлювання, суб'єктом розрізнення? Це *я* недосконале, це *я* можу помилятися, але це аж ніяк не ставить під сумнів існування певних незаперечностей. Ось така складна позиція – методичного сумніву в собі і водночас безумовної довіри певним незаперечним істинам – нашої сучасності явно не дається.

Повсякденний *розум*, повсякденне вживання понять, повсякденні навички умовиводів – це і є, власне, те, що ми звикли називати «розумністю» і «здоровим глуздом». Цей настрій називають «матеріалізм» (хоча власне матерія тут ні при чому); він стихійно

близький до того, що називають «марксизмом», бо також ставить усіх Гегелів з голови на ноги, тобто перевіряє те, що досягне розумові, повсякденності.

Це протилежне «здоровому глуздові» у справжньому, аверинцевському розумінні, і ми покажемо, чому. Крім обивательського, є ще й народний «здоровий глузд», куди здоровіший, яким прості люди наділені частіше, ніж інтелектуали. Та Аверинцев не збирався апелювати до народного тверезого глузду. Він культивував розум, любив аскезу розуму. Вважав, що містика сумісна з раціональністю, але з чим вони обидві несумісні, так це з побутовою свідомістю.

Що ж це таке, побутова, повсякденна свідомість? Передусім, це сприйняття повсякденного досвіду як єдино можливого – і тому вона нездатна сприймати те, що в цьому досвіді не дається або дається надзвичайно рідко: чудесне, дивовижне. На цю властивість «розуму» і вказує Кузанський у роздумі про Авраама. Це розум як повсякденна досвідченість:

*Замість мудрості – досвідченість,
прісне питво, що не тамує спраги.*

Та класичний розум Аристотеля саме й полягає в умінні бачити дивовижне, оскільки початок мудрості – здивування, про що нагадував Аверинцев: «Мудрець – це той, хто зберіг здатність дивуватися», а істина являє себе не в статично вірогідному, а в рідкісному. Тут ще одна точка дотику Афін і Єрусалима, Аристотеля і Царя Давида, який не перестає повторювати: «Дивні мені діла Твої, і як душа моя знає це!»

Далі, повсякденний розум – це той спосіб орієнтації в дійсності, який нічого від себе не вимагає, не має сумніву в собі і у своїх засновках, «не перепитує себе», словами Аверинцева, не перевіряє того, чим користується як самозрозумілим, прохопивши все це де завгодно. Це ірраціональна суміш клаптів найбіднішого раціоналізму.

Ось деякі характерні властивості повсякденного розуму і його суджень.

Перше. Упевненість в тому, що все по частинах раціональним чином легко й однозначно пояснене – і з другого боку, така ж упевненість, що *ціле* абсолютно ірраціональне. Цьому Аверинцев протиставляє складну ідею *символу*, що не переводиться до кінця в поняття – символу як основної одиниці, з яких складається людська культура.

Друге. Упевненість в тому, що все у світі механічно детерміноване, причому найближчим чином і «знизу», – і при цьому в цілому

абсолютно випадкове. Цьому Аверинцев протиставляє розуміння речі в широкому, найширшому контексті, показуючи її далекі зв'язки й відгомони, необхідність і одночасно свободу її явлення.

Третє. Неприйняття складності, допущення закономірностей винятково тотальної дії: або так завжди і всюди – або ніколи й ніде. «В деяких випадках і деяких місцях» – такого роду узагальнення тут не пройде. Така механічність звичайно пов'язується із взірцем «точних» наук – тоді як самі ці точні науки у своєму сучасному стані розробили набагато складніші, парадоксальніші й далекі від побутової свідомості уявлення про причинність, закономірність і т. ін.

Четверте. Це підміна досвіду – особистого, мого досвіду – знанням. Найпростіший факт того, що ми можемо поділяти досвід, якого особисто не переживали, тут не береться до уваги (а більшості тих смислів, про які говорять мистецтво, філософія, релігія, статистична людина не переживала дослідним шляхом). Ми можемо якимось чином пережити почуття Отелло зовсім не тому, що підставляємо «себе» на його місце. А тому що крім людини, наявної в кожному з нас, є людина можлива, з якою і працює думка високого мислителя, образ високого художника.

Повний опис «побутової свідомості» – не моя сьогоднішня тема, і на цих її властивостях я зупиняюся.

Особливо вражає робота Аверинцева з найзагальнішими навичками повсякденної думки: передусім з мисленням дихотоміями, парними протиставленнями речей, смислів та ін. Сучасне мислення мовби й не передбачає іншого шляху крім як механічне переведення всіх смислів у системи бінарних опозицій (тим більш, що на базі такого дерева опозицій будується штучний інтелект, і досягнення в цій галузі незаперечні). Якість і підстави цих протиставлень і піддає сумніву Аверинцев.

З особливою втіхою він любить сперечатися з двома «проти-лежними» речами одночасно, і в його полемічних випадках – праворуч і відразу ліворуч – є особливий кураж: він зазвичай не заперечує однієї думки з тим, щоб тут же не віддати належне протилежному, і щоб урешті решт дати зрозуміти, що не такі вже й полярні ці полярності, оскільки обидві вони рівною мірою сутілежні чомусь іще: чомусь *тверезому* і такому, що відповідає суті речей. Обидві вони протилежні центрові рухомої рівноваги як два елементарні відхилення від нього. Так, «скупість» не протилежна «марнотратству» – а кожна з цих рис протилежна чесноті «щедрості»

як її спотворення. Вони однозначні – а середина складна. Вони протилежні її живій рухомості як конвульсивні сахання то в один, то в другий бік – або як скам'янілість. «Золоту середину» Аристотелевої етики Аверинцевим прийнято як пізнавальний метод. Метод здорового глузду (гр. *sophrosyne*, перекладається іще як *prudentia*, про яке ми говорили), слова античної мудрості і християнської аскетичності. Це слово, мабуть, – одна з найбільш напружених точок синтезу традицій «Атен» і «Єрусалима», ключової теми Аверинцева.

Можна сказати, що та нова (стародавня) раціональність, яку любить Аверинцев і якої він навчає нас, є опір дешевому раціоналізмові. Тут, у складному зважуванні власних розумових рухів і у *співбесіді* з предметом виробляється *sophrosyne*, *prudentia*, здоровий глузд, розважливість (рос. «целомудрие»). Та настанова розуму, яка завжди віддасть перевагу *розумінню*, а не *тлумаченню*. Раціональність, яка належить *ordo sapientiae*, кінець кінцем, чує повідомлення таїни, що не потребує інших пояснень, крім розуміння своєї реальності: «Я згадую зроблений у Ваймарі малюнок Гете, на якому він показав метаморфозу рослин. Невибagliвий, але на нього страшно дивитися: бачиш таїну живого. Кінець кінцем усі речі з *humanitas*, речі культури – усе це існує заради таїни, яку неможливо підробити, таїни живого» (з привітального слова О.Ф. Лосеву).

ПРИМІТКИ

¹ Я усвідомлюю, що непорозуміння було б менше, якщо б я назвала свою тему інакше (апологія *мудрості*, *розуму*, зрештою). Однак я хочу говорити саме про *раціональне*: по-перше, щоб «реабілітувати» саме це слово, яке – і в позитивному, і в осудливому слововживанні – розуміється надто вузько, і, по-друге, тому, що саме *раціональному* протиставляється «*ірраціональне*». Напочатку джерелом і предметом моїх роздумів була думка С.С. Аверинцева, але згодом у них з'явився іще один персонаж – о. Олександр Шмеман з його «Щоденниками», на які я не раз посилавимусь: Прот. Олександр Шмеман. Дневники. 1973-1983. – М.: Русский путь, 2005 (далі – *Дневники*).

² «Поезія, розум і мудрість. Думка Олександра Пушкіна». Опубліковано італійською мовою.

³ Пор. у о. Олександра Шмемана «Le Coeur a ses raisons que la raison ne connaît pas». («У серця є свої підстави, яких розум не знає», Б. Паскаль). Мені іноді видається, що в мене навпаки. Вірити, і радіє вірі, і згоден з вірою мій розум. «Серце ж моє далеке від цього...». Воно в союзі з «плоттю».

Дневники, с. 518. О. Олександр безсумнівно належав до «людей розуму», як Пушкін і Аверинцев, людям, які, за його власним спостереженням, нечасто трапляються в російській культурній історії.

⁴ Пор. «У повітрі якесь тяжіння до екстремізму, до ірраціонального. Можливо, тому, що «раціональне» являє себе таким жалюгідним... Якщо світло, те, що у вас, – темрява...». *Дневники*, с. 454.

⁵ Валентин Сильвестров. Музыка – это пение мира о самом себе... Сокровенные разговоры и взгляды со стороны. Беседы, письма, статьи. – К., 2004. – С. 99.

⁶ Те, що було колись загальноприйнятим уявленням, – святість розуму і дурість гріха («В лукаву душу не увійде премудрість, і не житиме в тілі, поневоленому гріхом», Прем. 1,4) нашому сучасникові о. Олександрові Шмеману відкривається як несподіване осяяння, свого роду «дисидентське» щодо усталеної традиції. І як спростування власних уявлень про «гордий розум»: «...і християнство, і Євангеліє починаються з *metanoia*, «перетворення», «транспозиції» розуму, із порозумнішання в буквальному розумінні цього слова. І тому, нарешті, так страшно, коли «релігія», відроджена Христом, наповнюючись знову «світлом розуму» [...] знову і знову обирає дурість... радісно погоджується на протиставлення віри і розуму, тішитися власною «ірраціональністю», відчуває себе добре де завгодно, тільки не в розумі... І ось у світі й над світом царствує «князь світу сього», а в перекладі на простішу мову: Дурень, Брехун і Шахрай. Чи не час сказати йому про це відкрито й перестати вірити в те, чого в нього *немає*: в його *розум*?». *Дневники*, с. 298-299).

З російської переклала Михайлина Коцюбинська

Грудень 2009.